

УДК [378.016:785.071.2]:159.955.4(043.3)
DOI <https://doi.org/10.32782/ART/2024-2-4>

ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ КОЛЕКТИВІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Мазур Дмитро Володимирович

доктор філософії, доцент,
завідувач кафедри гри на музичних інструментах,
координатор з навчальної роботи
(014 Середня освіта (Музичне мистецтво))
факультету музичного мистецтва
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-2510-4709
e-mail: dimitriymazur25@gmail.com

У статті розкрито принципи розвитку професійної рефлексії майбутніх керівників інструментальних колективів у процесі фахової підготовки. Підкреслено необхідність впровадження новаторських методів у сферу мистецької освіти. Наголошено на важливості застосування професійної рефлексії у сфері управління колективним виконавством. Зазначено, що основною умовою для ефективного розвитку професійної рефлексії у майбутніх керівників інструментальних колективів під час їхньої фахової підготовки є систематичне та точне дотримання принципів загальнопедагогічної та мистецької освіти. Окреслено такі дидактичні принципи підготовки майбутніх керівників, як: гуманізація, наочність, системність і послідовність, цілісність і єдність, активність та самостійність суб'єкта навчальної діяльності.

Актуалізовано думку, що дані принципи відіграють ключову роль у розвитку професійної рефлексії майбутніх керівників інструментальних колективів та характеризуються їх взаємозв'язком та діалектичною взаємодією. Вони забезпечують створення сприятливого середовища для саморозвитку студентів, доступність складних концепцій через конкретні приклади, а також впорядковане впровадження знань у практику. Інтеграція теоретичної та практичної підготовки, самостійність та активність студентів сприяють формуванню висококваліфікованих спеціалістів з розвиненим рефлексивним мисленням та творчим підходом. Вище окреслені принципи допомагають всебічному розвитку особистості, яка здатна до самостійного мислення і критичного аналізу, що є необхідним для ефективного підготовки керівників інструментальних колективів.

Ключові слова: професійна рефлексія, керівник інструментального колективу, принципи, управління колективним виконавством, мистецька освіта.

PRINCIPLES OF PROFESSIONAL REFLECTION DEVELOPMENT OF FUTURE LEADERS OF INSTRUMENTAL ENSEMBLES IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Dmytro Mazur

Rivne State University for the Humanities

The article reveals the principles of the development of professional reflection of future leaders of instrumental ensembles in the process of professional training. The need to introduce innovative methods in the field of art education is emphasized. Emphasis is placed on the importance of applying professional reflection in the field of collective performance management. It is noted that the main condition for the effective development of professional reflection in future leaders of instrumental ensembles during their professional training is systematic and accurate observance of the principles of general pedagogical and artistic education. Such didactic principles of training future leaders are outlined, such as: humanization, visibility, systematicity and consistency, integrity and unity, activity and independence of the subject of educational activity.

The opinion is updated that these principles play a key role in the development of professional reflection of future leaders of instrumental ensembles and are characterized by their interconnection and dialectical interaction. They ensure the creation of a favorable environment for the self-development of students, the availability of complex concepts through concrete examples, as well as the orderly implementation of

knowledge in practice. The integration of theoretical and practical training, the independence and activity of students contribute to the formation of highly qualified specialists with developed reflective thinking and a creative approach. The principles outlined above help in the comprehensive development of a personality capable of independent thinking and critical analysis, which is necessary for the effective training of leaders of instrumental ensembles.

Key words: *professional reflection, leader of instrumental ensemble, principles, management of collective performance, art education.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах оновлення мистецької освіти стає все більш актуальним пошук нових, більш ефективних шляхів розвитку творчого та інтелектуального потенціалу молодих фахівців у сфері мистецтва. Це завдання потребує впровадження інноваційних підходів, які навчають майбутніх спеціалістів універсальним методам мислення та саморегуляції. Важливість цього підходу зумовлена тим, що в умовах швидко змінюваного інформаційного простору для успішної діяльності вже недостатньо мати лише фахові знання та навички. Необхідно вміти адаптуватися, бути мобільним і творчо підходити до вирішення нестандартних завдань. Варто зазначити, що сучасний світ вимагає від митців не лише професійних компетентностей, але й здатності до міждисциплінарної співпраці, критичного мислення та емоційного інтелекту. Це означає, що мистецька освіта має бути гнучкою та всебічною, спрямованою на формування гармонійної особистості, здатної до інноваційної діяльності в різних сферах культури та мистецтва.

Ми підкреслюємо важливість визнання значення професійної рефлексії як одного з ключових компонентів мистецької освіти. Нині спостерігається явна нестача уваги до цього аспекту в закладах вищої освіти. Ми вважаємо, що необхідно здійснити зміни в організації навчального процесу, акцентуючи увагу на розвитку універсальних фахових прийомів і методів, серед яких професійна рефлексія займає важливе місце. Одним із вузьких аспектів цієї проблеми є дослідження розвитку професійної рефлексії саме у майбутніх керівників інструментальних колективів як важливого та дієвого інструменту для їх професійного самовдосконалення. Це включає створення системи розвитку професійної рефлексії на основі чітко сформульованих сучасних принципів професійної освіти. Таким чином, на часі є актуалізація рефлексивного потенціалу в професійній підготовці майбутніх керівників інструментальних колективів.

Розробка принципів розвитку професійної рефлексії майбутніх керівників інструментальних колективів під час фахової підготовки дозволить спеціалістам краще оцінювати та вдосконалювати свої методи роботи. Це сприятиме підвищенню якості їх керівництва, оскільки рефлексія допомагає виявляти сильні та слабкі сторони творчої праці, знаходити шляхи для її

покращення та стимулює впровадження нових, ефективніших підходів. Додатково, розвиток професійної рефлексії розвиває критичне мислення, що є необхідним для аналізу ситуацій та прийняття зважених рішень. Враховуючи швидкі зміни в сучасному інформаційному просторі та вимоги до мобільності й креативності, професійна рефлексія стає ключовою навичкою для керівників інструментальних колективів. Вона не лише підвищує їхню ефективність, але й сприяє їхньому постійному професійному зростанню та адаптації до нових викликів у сфері мистецтва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття професійної рефлексії було глибоко досліджено в різних наукових галузях. У філософії цим питанням займалися такі видатні мислителі, як М. Гайдегер і П. Тейяр де Шарден. У психології значний внесок зробили Ж. Піаже, С. Максименко, Р. Павелків та інші. Сучасна педагогіка також приділила цьому питанню велику увагу завдяки роботам М. Марусинець, І. Зязюна та інших. У сфері мистецтвознавства сутність професійної рефлексії досліджували О. Олексюк, Г. Падалка, Я. Сверлюк, О. Ростовський та інші.

У галузі мистецької освіти дослідження і аргументація основних принципів і підходів до організації ефективної системи художньо-естетичного навчання та виховання є важливими темами для таких учених, як О. Масол, О. Олексюк, О. Ростовський, О. Рудницька, В. Черкасов, Г. Падалка, О. Щолокова, І. Зязюн, О. Отич та інших. Їхні роботи включають класифікацію основних педагогічних принципів за змістом, а також поділ на принципи навчання (дидактичні), принципи виховання та спеціальні принципи, що стосуються певних видів діяльності.

Мета статті – обґрунтування принципів розвитку професійної рефлексії майбутніх керівників інструментальних колективів у процесі фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рефлексія (reflexio – відображення, віддзеркалення), на думку Г. Падалки, означає усвідомлення власних психічних станів і процесів шляхом порівняння з переживаннями, відтвореними в художньому образі. Це включає роздуми над власним життям, занурення у власні почуття, пов'язані зі змістом мистецького твору, а також порівняння об'єктивного змісту художніх образів з результа-

тами самоаналізу власного внутрішнього світу (Падалка, 2008. с. 159).

Розвиток професійної рефлексії майбутніх керівників інструментальних колективів у даному контексті є однією з центральних проблем у підготовці студентів мистецьких закладів вищої освіти. Тому важливо розробити та обґрунтувати принципи розвитку професійної рефлексії для цих фахівців у процесі їхнього навчання. Це має ключове значення для формування самодостатнього та висококласного професіонала, який здатен об'єктивно оцінювати свої педагогічні, творчі та інтелектуальні можливості, а також переосмислювати набуті знання, вміння та навички.

Професійна рефлексія дозволяє студентам ефективніше виконувати поставлені завдання у своїй професійній сфері, бачити творчі та нестандартні шляхи вирішення проблем. Практика показує, що успіх у професійній діяльності керівника певного підрозділу залежить від його здатності бачити ситуацію зсередини, розуміти внутрішню взаємодію учасників і оцінювати себе в цьому контексті.

Це вміння є визначальним для ефективної діяльності керівника як у професійній сфері, так і в особистих взаєминах. Це особливо важливо для керівників інструментальних колективів, оскільки професійна рефлексія значно покращує якість їхньої діяльності та управління колективом.

З власного досвіду можна додати, що впровадження принципів професійної рефлексії допомагає створити середовище, в якому керівники інструментальних колективів можуть безперервно вдосконалювати свої навички та підходи. Це сприяє розвитку лідерських якостей керівника, впровадженню інноваційних методів управління, що є важливим у динамічному мистецькому просторі. Крім того, професійна рефлексія допомагає керівникам краще розуміти потреби та мотиви учасників своїх колективів, що веде до гармонійної та продуктивної співпраці.

Принцип (*principium* – початок, основа) – це фундаментальне положення, провідна ідея або ключове правило, яке обґрунтовує зміст певної діяльності або визначає порядок і спосіб її здійснення (Скопенко, Цимбалюк, 2006). Сучасні науковці розглядають поняття «принцип» в трьох площинах: основне положення наукової системи чи теорії, ідеологічного напрямку; важливий закон будь-якої точної науки; переконання, норма або правило, яким керуються в житті чи поведінці (Бусел, 2001). І. Драч визначає принципи як інструментальне відображення педагогічної концепції, представлені в категоріях діяльності, та методологічне відображення пізнаних законів і закономірностей (Драч, 2013). У педагогічній науці принципи чітко визначені Ю. Бабанським і Г. Ващенко. Вони їх розглядають як керівні положення та зако-

номірності, які спрямовують педагогічну діяльність, визначають зміст навчання, його методи та форми. Ю. Бабанський та Г. Ващенко пропонують такі принципи, як науковість і доступність навчання, свідомість і активність у навчанні під керівною роллю педагога, системність навчання та зв'язок теорії з практикою, наочність, міцність засвоєння знань та зв'язок навчання з усебічним розвитком особистості (Ващенко, 1997). Українська дослідниця теорії та методики мистецької освіти Г. Падалка визначає принципи мистецького навчання як фундаментальні положення, що відображають сутність, зміст і основні вимоги до взаємодії між вчителем та учнями. Вона вважає, що дотримання цих принципів забезпечує ефективність процесу засвоєння мистецтва учнями. Принципи, за її трактуванням, відображають узагальнені закономірності мистецького навчання та об'єднують його окремі елементи в єдину цілісну систему (Падалка, 2008. с. 159).

Основною умовою для ефективного розвитку професійної рефлексії у майбутніх керівників інструментальних колективів під час їхньої фахової підготовки є систематичне та точне дотримання принципів загальнопедагогічної та мистецької освіти. Це означає, що навчальний процес має бути організований таким чином, щоб майбутні керівники не тільки отримували необхідні знання та навички, але й вчилися глибоко аналізувати свою діяльність, розуміти власні психічні стани та емоції, а також усвідомлювали їхній вплив на творчий процес та взаємодію з колективом.

Важливо, щоб ці принципи були інтегровані у всі аспекти навчання, від теоретичних занять до практичних. Студенти повинні мати можливість регулярно рефлексувати над своїм досвідом, обговорювати його з вчителями-наставниками та колегами, отримувати конструктивний зворотній зв'язок та застосовувати його для подальшого розвитку.

Дотримання принципів загальнопедагогічної освіти забезпечує структурований підхід до навчання, який включає планування, виконання, оцінювання та корекцію навчальної діяльності. Це створює умови для послідовного професійного зростання, допомагає уникати помилок та оптимізувати процес навчання.

Принципи мистецької освіти, зі свого боку, акцентують увагу на творчому розвитку, індивідуальності кожного студента та інтеграції мистецтва у навчальний процес. Вони сприяють формуванню у студентів глибокого розуміння мистецьких процесів, розвитку креативності та здатності до інновацій. Таким чином, поєднання цих принципів створює цілісну систему підготовки, яка не лише забезпечує високий рівень професійної компетентності, але й сприяє формуванню самодостат-

ніх, критично мислячих та творчо активних керівників інструментальних колективів.

Ми вважаємо, що до основних дидактичних принципів підготовки майбутніх керівників і розвитку їхньої професійної рефлексії слід віднести такі принципи: *гуманізація, наочність, системність і послідовність, цілісність і єдність, активність та самостійність суб'єкта навчальної діяльності.*

Принцип гуманізації у підготовці майбутніх керівників інструментальних колективів і розвитку їхньої професійної рефлексії має на меті створення умов, які підтримують особистісний розвиток «Я-концепції» студента та його творчі здібності. Це включає впровадження особистісно-орієнтованого підходу в навчання, що проявляється у повазі, емпатії та доброзичливому ставленні до студентів. Такий підхід сприяє формуванню особистостей, які мають важливі компетентності для ефективного управління колективами на основі емпатії та взаєморозуміння, що формує лідерів, які цінують людську гідність і враховують індивідуальні потреби своїх підлеглих. У такому випадку, в керівника розвивається емоційний інтелект – ментальні здібності, за допомогою яких особистість усвідомлює і розуміє власні емоції та емоції оточуючих її людей (Гоулман Деніел, 2020). Саме ця здатність суб'єкта дозволяє керівнику краще розуміти та керувати своїми емоціями, а також емоціями колективу. Це важливо для створення сприятливої атмосфери під час репетицій та концертів, а також для успішного вирішення конфліктних ситуацій.

Гуманістичний підхід освітнього процесу сприяє демократизації навчання через впровадження ієрархічної системи, яка забезпечує діалог між професорсько-викладацьким складом та студентами в мистецьких закладах вищої освіти. У таких умовах комунікація будується на основі рівноправних відносин між педагогами і студентами. Ця модель поведінки, в свою чергу, в майбутньому буде екстраполюватися студентом на модель комунікації між керівником інструментального колективу і його учасниками. При цьому авторитет педагогів і майбутніх керівників має залишатися непорушним і вагомим, з одночасним збереженням таких почуттів у студентів і членів колективу, як власна гідність, відчуття важливості, повага та увага до їхньої думки. Керівник повинен розвивати свої комунікативні навички, щоб ефективно спілкуватися зі своїм колективом та спеціалістами у галузі музики, співпрацювати з іншими керівниками, організаціями та виконавцями, обмінюватися досвідом та знаннями. Ці навички включають в себе вміння слухати, чітко висловлювати свої думки, ефективно переконувати та вміти вирішувати конфлікти.

У цьому контексті професійна рефлексія є одним з найсучасніших підходів до розвитку гуманізації в освітньому процесі. Вона не лише оцінює наявність або відсутність професійних знань та навичок, необхідних для управління колективами, але й стимулює їх розвиток, розширює та поглиблює їх. Основним механізмом цього процесу є критичне ставлення до власного «Я», яке включає такі аспекти:

«Я» студента в навчально-фаховій діяльності: самоаналіз студентів щодо цілей, змісту і форм навчання, усвідомлення власної ролі в освітньому процесі та оцінка результатів своєї роботи.

«Я» студента як суб'єкта навчально-фахової діяльності: ставлення до оточуючих, включаючи діалогову взаємодію між викладачем і студентом, а також між студентами.

«Я» студента як особистість: загальне самоприйняття, «відображення» себе і аналіз особистісних якостей, таких як цінності, світогляд, спосіб мислення, прийняття і поведінка.

Принцип наочності в навчальному процесі полягає в тому, щоб забезпечити використання наочних засобів для полегшення засвоєння студентами фахових знань про професійну рефлексію та її застосування в управлінні колективами. Це означає, що навчання не обмежується абстрактними уявленнями про професійну рефлексію, а базується на конкретних прикладах і ілюстраціях діяльності керівника. Таким чином, пояснення, інструктаж і наочні приклади наставника – у цьому випадку педагога мистецького закладу вищої освіти – стають ключовими умовами для того, щоб студенти в майбутньому могли ефективно і якісно здійснювати поліфункціональну діяльність з інструментальними колективами за допомогою професійної рефлексії. Цей принцип сприяє тому, щоб майбутні керівники інструментальних колективів могли легко сприймати наукові матеріали про складний феномен професійної рефлексії і провадили особистий пошук по даній проблемі. Використання наочних прикладів, які демонструють застосування професійної рефлексії в управлінні колективами, допомагає їм зрозуміти важливість і необхідність цієї рефлексії не тільки в професійній діяльності, але й у повсякденному житті.

Принцип системності та послідовності в розвитку професійної рефлексії майбутніх керівників інструментальних колективів передбачає створення чіткої структури та логічного порядку в освоєнні цієї навички. Згідно з О. Ростовським, «система» – це цілісний набір взаємопов'язаних елементів, які утворюють єдине ціле і є частиною більш великої системи. Кожна система складається з підсистем нижчого рівня (Ростовський, 2011). Цей принцип відповідає за організацію освітнього процесу, забезпечуючи його

структурованість і послідовність. Він визначає, як саме слід впроваджувати теоретичні знання в практичну діяльність, забезпечуючи поступовий і логічний розвиток професійної рефлексії в управлінні колективами. Принцип системності та послідовності передбачає, що кожен етап підготовки логічно випливає з попереднього. Такий підхід забезпечує глибоке розуміння матеріалу і його зв'язків, що є критично важливим для розвитку професійної рефлексії.

У педагогічній теорії та практиці принцип системності та послідовності визначає цілісність і глибину вивчення явища, такого як професійна рефлексія. Цей принцип ґрунтується на необхідності аналізувати та порівнювати окремі компоненти освітнього процесу, а також всю навчально-фахову сферу, встановлюючи роль і значення професійної рефлексії. Він включає дослідження і переосмислення сучасних наукових праць з педагогіки, музикознавства та суміжних дисциплін, які розглядають професійну рефлексію в контексті управління колективним виконавством. Це дозволяє створити логічну систему для поступового розвитку професійної рефлексії у майбутніх керівників інструментальних колективів. Важливість цього принципу полягає в забезпеченні впорядкованого і безперервного процесу розвитку рефлексивних навичок у студентів. Професійна рефлексія повинна бути системною і охоплювати всі аспекти професійної діяльності. Керівник інструментального колективу повинен аналізувати свої знання, навички, досвід та поведінку, які впливають на його діяльність, а також на діяльність колективу. Він має стежити за тим, як його дії впливають на колектив та на якість музичного виконання, а також на результати репетицій та концертів завдяки системі планування та моніторингу, яка дозволяє відстежувати ефективність своєї діяльності та діяльності колективу. За умов виникнення непередбачуваних ситуацій, керівник повинен вчасно вносити корективи до своєї діяльності для досягнення бажаних результатів, розвивати свою здатність до ефективного використання ресурсів, щоб досягати максимального результату з мінімальними втратами.

Принцип цілісності та єдності теоретичної та практичної підготовки майбутніх керівників інструментальних колективів спрямований на синергію спеціальних і суміжних дисциплін у мистецьких закладах вищої освіти, а також на практичну роботу з художніми колективами. Це необхідно для формування висококваліфікованого керівника з розвиненим рефлексивним мисленням, який матиме активну пізнавальну позицію щодо своєї професійної діяльності, творчого стилю, а також розвитку рефлексивних умінь і навичок. Цей принцип покликаний створити чітку та прозору систему знань студентів про профе-

сійну діяльність і рефлексію, усуваючи фрагментарність та мозаїчність наукових уявлень. Принцип цілісності та єдності підкреслює важливість інтеграції різних аспектів навчання в єдину систему. Це дозволяє студентам бачити повну картину своєї професійної діяльності, розуміти, як окремі знання та навички взаємодіють і доповнюють один одного.

Загалом, принцип цілісності та єдності забезпечує комплексний підхід до підготовки майбутніх керівників інструментальних колективів, інтегруючи теоретичні знання та практичні навички в єдину, взаємопов'язану систему, що сприяє глибокому розумінню та ефективному застосуванню професійної рефлексії у їхній діяльності.

Принцип активності та самостійності суб'єкта навчальної діяльності охоплює всі вищезазначені аспекти, зокрема реалізується через залучення студентів до самостійної пошуково-дослідницької роботи. Це включає спонукання студентів до організації та участі в експериментальних аматорських інструментальних колективах, що сприятиме їх особистісному зростанню та професійному становленню шляхом здобуття практичного досвіду та спеціальних знань. Такий підхід стає ключовим чинником самопізнання, мотивації до аналізу проблемних ситуацій і, відповідно, до професійної рефлексії. Практика показує, що ініціативні студенти з активною життєвою позицією, які мають вольові та лідерські якості, легше адаптуються після закінчення навчання у мистецьких закладах і успішно реалізують себе завдяки вже набутому практичному досвіду.

Принцип активності та самостійності суб'єкта навчальної діяльності включає розвиток його самокритичності та креативності шляхом рефлексивного мислення. Керівник повинен бути відкритим до критики щодо своєї діяльності, бути готовим розглядати свої помилки, шукати шляхи вдосконалення праці, нові та ефективні методи та підходи до роботи з колективом, що дозволить покращити якість музичного виконання та сприятиме досягненню колективом вищих результатів.

Висновки. Проаналізовані принципи гуманізації, наочності, системності та послідовності, цілісності та єдності, активності та самостійності відіграють ключову роль у розвитку професійної рефлексії майбутніх керівників інструментальних колективів та характеризуються їх взаємозв'язком та діалектичною взаємодією. Вони забезпечують створення сприятливого середовища для саморозвитку, доступність складних понять через конкретні приклади, впорядковане і поступове впровадження знань у практику, інтеграцію теоретичної та практичної підготовки, а також стимулюють самостійність і активність студентів. Ці принципи допомагають формувати високопрофесійних спеціалістів з розвиненим рефлексивним мисленням і творчим

підходом. Вони також сприяють всебічному розвитку особистості, здатної до самостійного мислення та критичного аналізу. Таким чином, застосування цих принципів є необхідною умовою ефективної підготовки керівників інструментальних колективів.

Перспективи подальших досліджень. Майбутні дослідження можуть зосередитися на аналізі

ефективності поточних методик розвитку професійної рефлексії в різних дисциплінах. Важливо також дослідити практичні результати застосування різних підходів та принципів у освітньому процесі, щоб визначити найбільш дієві методики та адаптувати їх до сфери управління колективним виконавством.

Література:

- Бусел В. Т. (2001). Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: Перун. 941 с.
- Ващенко Г. Г. (1997). Загальні методи навчання: підручник для педагогів. Київ: Українська видавнича спілка. 415 с.
- Гоулман Деніел (2020). Емоційний інтелект. Харків: Vivat. 512 с.
- Драч І. І. (2013). Управління формуванням професійної компетентності магістрантів педагогіки вищої школи: монографія. Київ. 455 с.
- Падалка Г. (2008). Педагогіка мистецтва: теорія і методика викладання мистецьких дисциплін. Київ: Освіта України. 274 с.
- Ростовський О. Я. (2011). Теорія і методика музичної освіти: навч.-метод. посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 640 с.
- Скопенко О. І., Цимбалиук Т. В. (2006). Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень. Київ: Довіра. 789 с.

References:

- Busel, V.T. (2001). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainiskoi movy [Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language]. Kyiv: Perun. 941 s.
- Vashchenko, H.H. (1997). Zahalni metody navchannia: pidruchnyk dlia pedahohiv [General Teaching Methods: A Handbook for Educators]. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka. 415 s.
- Goulman, Deniel (2020). Emotsiinyi intelekt [Emotional intelligence]. Kharkiv: Vivat. 512 s.
- Drach, I.I. (2013). Upravlinnia formuvanniam profesiinoi kompetentnosti mahistrantiv pedahohiky vyshchoi shkoly: monohrafiia [Management of formation of professional competence Master's students of pedagogy of the higher school: monograph]. Kyiv. 455 s.
- Padalka, H. (2008). Pedahohika mystetstva: teoriia i metodyka vykladannia mystetskykh dystsyplin [Art pedagogy: theory and methods of teaching art disciplines]. Kyiv: Osvita Ukrainy. 274 s.
- Rostovskiy, O.Ia. (2011). Teoriia i metodyka muzychnoi osvity: navch.-metod. Posibnyk [Theory and methodology of music education: educational and methodological manual]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 640 s.
- Skopenko, O.I., Tsymbaliuk, T.V. (2006). Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv: blyzko 20 tys. sliv i slovospoluchen [Modern dictionary of foreign words: about 20,000 words and phrases]. Kyiv: Dovira. 789 s.